

УДК 341.29

О. Б. СЕВЕРІНОВА

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ ДО 1914 р.**

Автор обґрунтовує виділення першого, ембріонального, періоду наукового осмислення проблематики міжнародно-правового захисту прав національних меншин в українській науці, що тривав – 60-х рр. XIX ст. до 1914 р. Проаналізовано праці Д. Каченовського, В. Незабитовського, В. Даневського, М. Драгоманова. Повернено до наукового обігу важливу працю українського вченого Я. Федорчука. Відповідна проблематика розглядається крізь призму кризи доктринального бачення міжнародного права як сучасного міждержавного, що не стосується внутрішніх питань держав, у тому числі прав окремих людей чи їх груп; розвитку ідеї щодо неможливості побудови мононаціональних держав; спроб поєднання ліберальної концепції індивідуальних прав людини з консервативною ідеєю збереження особливостей етнічнонаціональних колективів; еволюції та трансформації в міжнародне право ідеї конституційного захисту прав меншин.

Ключові слова: національні меншини, історія міжнародного права, історія юридичної науки, українська юридична думка, права людини.

Северінова А.Б. Исследование проблем международно-правовой защиты прав национальных меньшинств в украинской науке до 1914 г.

Автор обосновывает выделение первого, эмбрионального, периода научного осмысления проблематики международно-правовой защиты прав национальных меньшинств в украинской науке – с 60-х гг. XIX в. до 1914 г. Проанализированы труды Д. Каченовского, В. Незабитовского, В. Даневского, М. Драгоманова. Возвращена в научный оборот важная работа украинского ученого Я. Федорчука. Соответствующая проблематика рассматривается сквозь призму кризиса доктринального видения международного права как сугубо межгосударственного, которое не касается внутренних вопросов государств, в том числе прав отдельных людей или их групп; развития идеи о невозможности построения мононациональных государств; попыток сочетания либеральной концепции индивидуальных прав человека с консервативной идеей сохранения особенностей этнонациональных коллективов; эволюции и трансформации в международное право идеи конституционной защиты прав меньшинств.

Ключевые слова: национальные меньшинства, история международного права, история юридической науки, украинская юридическая мысль, права человека.

Oleksandra Severinova. Study of international legal protection of minority rights in the Ukrainian science by 1914

The author proves the presence of the first, embryo, period of scientific understanding of the problems of international legal protection of minority rights in the Ukrainian science, which lasted from 1860s to 1914. The writings of D. Kachenovskiy, V. Nezabytovskiy, V. Danevskiy, M. Dragomanov are analyzed. The important work of Ukrainian scientist J. Fedorchuk is returned to the scientific circulation. Relevant issues considered in the light of the doctrinal vision crisis of international law as a purely inter-state that does not apply to internal matters of states, including the rights of individuals or groups of them; the idea of the impossibility of building a mono-ethnic state; attempts to reconcile the liberal conception of individual rights with the conservative idea of preservation features of Ethnic groups; evolution and transformation into the international law the idea of constitutional protection of minority rights.

Key words: national minorities, the history of international law, the history of jurisprudence, Ukrainian legal thought, human rights.

Актуалізація вивчення проблематики міжнародно-правового захисту національних держав в сучасній Україні, зумовлена процесами державотворення, розвитком самоусвідомлення національних меншин, посиленням ролі актів міжнародного права, ратифікованих нашою державою, в правовому регулюванні національних процесів, викликала появу цілої низки досліджень цієї сфери праводносин.

На жаль, звернення до української наукової спадщини при цьому практично не відбувалося, вона й досі залишається здебільшого забутою. Прикладом може бути дисертація М.М. Алмаші 2004 р. «Захист прав національних меншин в Україні», автор якої в авторефераті називає лише вісім прізвищ українських учених, які досліджували проблеми національного та міжнародного захисту прав національних меншин; причому всі вони – сучасники, відповідні праці яких з'явилися вже у 90-х рр. ХХ ст.¹

Одним з небагатьох досліджень розвитку ідеї прав національних меншин в українській науці є підрозділ у дисертації П.П. Муцького 2007 р.² Щоправда, матеріал тут поданий скоріше оглядово, та й увага приділяється насамперед політологічним працям, меншою мірою – конституційно-правовим дослідженням, і зовсім незначною – міжнародно-правовим. Отже, вважаємо, що проблема розвитку вчення про права національних меншин в українській науці міжнародного права є актуальною й досі практично не розкритою.

Географічно стаття розглядає українську юридичну думку на теренах Російської та Австро-Угорської імперій, а також в еміграції. Нижню часову межу обрано не випадково – це формування ідеї національного чинника в державотворенні й логічно пов'язаної з цим ідеї особливих прав національних меншин у науковій історіографії та політичній публіцистиці.

На нашу думку, значною мірою формування цього концепта було пов'язане з початком розпаду Османської імперії, незалеженням через боротьбу балканських народів та зусилля європейських держав кількох країн цього регіону – через проголошення національного принципу державотворення та визначення державних кордонів. Перипетії історії цих країн та їх складна етногеографічна структура, необхідність врахування інтересів історично сформованого мусульманського населення привели до визнання у переговорах особливих прав етнічних і релігійних меншин. Вважаємо, що попри регіональне прикладення нових принципів вони стали осмислюватися науковцями та публіцистами як потенційна

універсальна міжнародно-правова відповідь на проблеми недосконалої ліберальної тотальності західноєвропейських держав і так само недосконалий монархічний легітимізм Російської та Австро-Угорської імперій – держав, у складі яких перебували основні території компактного розселення українців.

Верхня межа дослідження – початок Першої світової війни у 1914 р. – теж не випадкова. На нашу думку, саме під час цієї війни суттєво загострилися внутрішні суперечності в цих державах, що врешті привело до їх розпаду. І етнонаціональний чинник – політизація вимог нетитульних етносів та їх внутрішня консолідація – став у цьому одним з вирішальних. Усе це безпосередньо торкнулося свідомості населення територій компактного проживання українців – як їх самих, так і інших груп, що становили серед них чисельну меншість. Окрім того, саме під час Першої світової війни було проголошено принцип права народів/націй на самовизначення – вже як універсальний принцип міжнародної політики, а згодом – і міжнародного права. Ми маємо всі підстави стверджувати, що все це принципово вплинуло на розвиток ідеї прав національних меншин та їх захисту, перетворивши її на сформоване вчення у європейській, і зокрема українській, юридичній науці. Отже, є підстави припустити, що час з 1860-х рр. до 1 вересня 1914 р. може розглядатися як окремий період розвитку ідеї прав національних меншин в українській правовій думці.

Проблеми національності та колективних прав груп населення, пов'язаних етнічною приналежністю, були предметом розгляду українських юристів-міжнародників ще у другій половині XIX ст. Але здебільшого ця сфера розглядалася в річичі суб'єкта міжнародного права – народу, організованого у державу. Щоправда, важливо відзначити, що можливість існування моноетнічних («простих», «природних») народів і держав розглядалася лише теоретично чи у далекій перспективі.

Видатний юрист-міжнародник Д. Каченовський у своєму «Курсі міжнародного права» (Харків, 1863) фактично проголосив «різноплемінність» держави проблемою внутрішнього і міжнародного права, яку скоріше слід елімінувати, аніж визнати нормальним станом справ. Шляхами вирішення цієї проблеми він вважав: 1) асиміляцію («повне зтертя») нетитульних етносів – «зрабованих елементів» (що не здатні нині та в перспективі створити свою державу через низький рівень соціально-економічного розвитку і самосвідомості або не мають компактної території розселення); 2) одномоментну суверенізацію етносів (набуття народами «повної влади над своєю долею»); 3) поступову конфедералізацію держави («її перетворення на добровільне з'єднання») з перспективою суверенізації етносів.

Отже, співжиття титульної нації та національних меншин, на думку Д. Каченовського, не мало сталої правової форми, а відтак не входило до правової сфери (внутрішньої або міжнародної), залишалось у сфері політики та навіть узаконеного, виправданого необхідністю державного і суспільного насильства: «Певна народність, користуючись набутою перевагою, накладає на державу різкий, навіть виключний відбиток свого характеру», «самодержавність (суверенітет. – *О.С.*) вимагає постійного захисту, і тут легко вирішити, яке плем'я має більше значення, впливу і політичної енергії»³.

Такий само міждержавний характер міжнародного права в річичі позитивістського вчення пропонував і В.А. Незабитовський, говорячи у 1874 р. про «запровадження законного порядку у відносинах між державами»⁴. В.П. Даневсь-

кий у 1880 р. «об'єктивним принципом» міжнародного права називав «міжнародне правове спілкування»⁵. Зрозуміло, що при такому тлумаченні міжнародне право не могло стосуватися внутрішніх питань держав, у тому числі прав окремих людей чи їх груп.

Проблематика прав національних меншин в українській науці, як демонструє наявна література, у другій половині XIX ст. почала розглядатися в конституційно-правовій сфері. Прикладом такого розгляду є праця М. Драгоманова «Вільна Спілка – Вольный Союз. Спроба української політико-соціальної програми» 1882 р.⁶ Ця праця є фактично програмою політичної партії, але містить також проект конституції майбутньої федералізованої Росії.

Як стверджував М. Драгоманов, надмірна централізація держави паралізує культурний та соціальний розвиток народів, які до неї входять. Тому найбільш важливим завданням він вважав демократизацію держав (зокрема, Російської та Австро-Угорської імперій) шляхом їх децентралізації, розвитку парламентаризму, засад виборності місцевої та центральної влади, гарантування прав людини.

Шляхом до децентралізації держав М. Драгоманов вважав їх федералізацію. Вже сама назва праці «Вільна спілка» у тексті розглядається як синонім федерації: «перетворення Росії у вільно союзну державу». На думку вченого, повноцінний національний розвиток можливий і в поліетнічних державах, а поділ останніх недоцільний, адже порушує зв'язки в суспільстві між представниками різних національних груп. Побудову чистої національної держави в тогочасному світі він вважав неможливою саме через змішання територій розселення різних етносів. Натомість М. Драгоманов пропонував міжетнічну консолідацію з метою спільного здійснення демократизації держави.

Принципами територіальної побудови федеративної держави вчений вважав національний та господарський. Перший принцип міг бути реалізований на територіях, населення яких є переважно однорідним у етнопонаціональному вимірі, а також «усвідомлює... свою єдність та свої інтереси». Наприклад, він пропонував створити деякі національні області, зокрема, Польську, Литовську, Білоруську та ін. Він вказував, що визначення меж Польської області та інших відбувається з урахуванням меж етнічного розселення.

Але загалом у основі федеративного проекту М. Драгоманова лежав переважно раціональний господарський чинник. І це не випадково, тому що, на його думку, права етнопонаціональних груп повністю поглинаються сферою індивідуальних прав людини. Зокрема, вчений називає «суто-національною» мету федералізації Росії: «Політична свобода – як засіб повернення української нації в сім'ю націй культурних». Здебільшого області у праці М. Драгоманова розглядалися суто раціонально, з соціально-економічної та політичної точок зору, про етнічний елемент також згадувалося, але як про додатковий. Зразком такого суто територіального федералізму вчений вважав Швейцарію.

М. Драгоманов представив бачення України як не лише етнографічної, а й географічної та соціально-економічної одиниці, «домівки» для представників різних етносів, співжиття яких є природним: «Не можемо мати на увазі виключно тільки українське населення цієї країни, забуваючи різні іншоплемінні колонії, що в ній оселилися, життя яких, як це зайве і доказувати, не може не бути тісно пов'язане з життям народу українського і навпаки».

Очевидно, М. Драгоманов не вважав українське населення достатньо етнічно однорідним та свідомим, а також зважав на занадто значні обсяги українських зе-

мель. Тому створення єдиної української автономії не передбачалося, а натомість українські землі мали бути поділені на чотири області – Поліську, Київську, Харківську й Одеську з обласним самоуправлінням. Щоправда, далі М. Драгоманов вказував на необхідність надання українським землям в цілому «певного самоуправління», але, очевидно, лише в майбутньому.

Національні меншини у праці переважно називаються «іншоплемінними колоніями», хоча присутнє й достатньо неконкретне поняття «меншина». Для національних меншин М. Драгоманов пропонував лише загальні громадянські права, а також місцеве самоврядування – на загальних підставах. Він наполягав на пошуку спільних інтересів домінуючої нації та національних меншин з метою досягнення спільних демократичних цілей.

Серед індивідуальних прав людини праця називає, серед інших, свободу використання національної мови в приватній та публічній сферах, зрівняння в правах усіх конфесій, що мають бути відокремлені від держави, свободу асоціацій. Єдиним відходом М. Драгоманова від суто ліберального розуміння прав людини на користь врахування етнонаціональних особливостей стало передбачене у праці встановлення квот для національних меншин на виборах до органів місцевого самоврядування (текст дає можливість припустити, що такі квоти могли бути впроваджені також на рівні областей). Але тут виключення, скоріше, лише підтверджує правило, а саме ліберальну концепцію прав людини: національні права, на думку М. Драгоманова, є лише частиною загальних прав людини.

Однією з перших в українській науці фундаментальних праць, присвячених національному принципу в міжнародному праві, стала монографія В.П. Даневського «Системи політичної рівноваги і легітимізму та засада національності у їх взаємному зв'язку» 1882 р.⁷ Автор проаналізував рішення міжнародних конгресів і коаліцій держав у XIX ст. щодо сецесії, визнання суверенітету нових держав у Європі чи об'єднання держав. Власне, у праці йдеться лише про суверенізацію націй – як про єдиний спосіб вирішення національного питання: «У будь-якому разі від держав європейських можна очікувати лише тоді послідовної підтримки та забезпечення цього принципу, коли він завоює собі фактичне визнання там, де національні прагнення ще не задоволені, й тоді, коли більшість найвпливовіших держав виявиться побудованими на цій засаді й тому солідарними в інтересі офіційного і безбоязного його визнання»⁸.

В.П. Даневський також розглядав розвиток західноєвропейської доктрини міжнародного права XIX ст. у аспекті визначення національного принципу формування політичної карти світу та його входження до предмету міжнародного права. Але і цей розгляд підпорядковано меті вченого, накреслений у самій назві праці – продемонструвати, як національний принцип поступово став однією з основних підстав легітимності державотворення у період після Великої французької революції.

При цьому критеріями нації, право якої на державне самовизначення може бути визнане в міжнародному праві, В.П. Даневський вважав наявність території (тобто, компактне проживання етнонаціональної групи на певній території, де вона становить більшість населення), достатньої чисельності, високого рівня розвитку культури, свідомого прагнення до власного державотворення та «єдності цілей»⁹. Чисто політичне, громадянське розуміння нації він вважав застарілим, пов'язаним з «легітимістичними традиціями» у міжнародно-правовій думці¹⁰.

Докладній критиці він піддав деякі наявні у міжнародно-правовій науці реакційні прояви теорії нації, зокрема, ідею «природних кордонів», що фактично виправдовує анексіонізм, зовсім не пов'язаний чи формально пов'язаний з національною ідеєю «виключної єдності»: «Теорія природних кордонів у крайньому її розвитку дає виправдання жадливим державним тілам, складеним з найрізноманітніших національностей»¹¹. Так само він критикував расову теорію, вважав обмеженими й ідеї ототожнення національної та мовної й релігійної єдності, а натомість виводив національний принцип у міжнародному праві не з походження чи «матеріальних елементів національності», а із самоусвідомлення націй («почуття національної солідарності», «свідомість національності») ¹². Саме через цей чинник він заперечував ідеї щодо можливості існування єдиної світової держави й зникнення націй¹³.

Натомість він визнавав, що народи, представники яких розселені дисперсно або не становлять більшості на певній території, права на суверенізацію мати не можуть, водночас не пропонував жодного варіанту вирішення їх національного питання – забезпечення їх особливих прав як національної меншини. При цьому твердження вченого про те, що нації утворюються «шляхом асиміляції різних рас та племен»¹⁴, на нашу думку, прямо вказує на те, що він не визнавав якихось спеціальних прав національних меншин. Кожна ж неасимільнована національність, на думку В.П. Даневського, повинна мати власну державу, поєднання таких національностей в одній державі є штучним, може відбуватися тимчасово і лише за допомогою сили¹⁵.

Втім він визнавав і певну обмеженість національного принципу державотворення, коли йдеться про «місцевості, в яких народності так перемішані, що не можна зарахувати їх до однієї чи іншої національної держави». Проте такі ситуації він вважав винятком, а не правилом, і пропонував у таких випадках вирішувати питання все ж таки шляхом територіального розмежування на основі плебісциту¹⁶.

Втім, В.П. Даневський вказував на таку форму співжиття різних національностей в одній державі, як національно-територіальна автономія¹⁷. Далі він уточнював, що таке поєднання можливе у формі федерації, але вказував на те, що для цього необхідна наявність принаймні двох умов – подібності «матеріальних елементів» (спільне походження, мова, звичаї та психологічний тип національностей), а також «особливо сприятливих історичних обставин»¹⁸.

Очевидно, саме у зв'язку з визнанням обмеженої можливості співжиття народів у єдиній державі В.П. Даневський у визначенні національності писав не про державність, а про «здатність енергійно боротися за утворення і збереження соціального співжиття, яке вона організує»¹⁹. Втім учений називав лише один з прикладів такої міжнаціональної федерації (яка насправді була конфедерацією) – Швейцарію, вказуючи на дійсну рівноправність у ній всіх націй, серед яких жодна не є панівною, відсутня тенденція до асиміляції населення в одну націю, окремі кантони мають значну політичну самостійність²⁰.

Втім наголосимо ще раз: у баченні цього вченого логічним наслідком визнання принципу національності в міжнародному праві має бути право націй на «незалежне політичне буття», що виражається у незалежній національній державі або територіальній автономії у складі федерації. І остання представлена як нестійка і тимчасова форма співжиття націй, у яких ще недостатньо виражені «елементи національності (у всій їх сукупності)», насамперед національна

свідомість і воля до окремого життя²¹. Федерація виступає, отже, як перехідна форма на шляху суверенізації нації, її «яслами».

Метою майбутньої повноважної міжнародної організації В.П. Даневський вважав як захист індивідуальних прав людини, так і визнання національного принципу державотворення²². Щоправда, він вказував, що «національне питання народилося і поставлене поки що лише для націй білої раси»²³. Це дає припустити, що така міжнародна організація має охоплювати насамперед держави Європи та Північної Америки. Але надалі вчений припускав поширення національного принципу в державотворенні на всі континенти й раси, називаючи це природним процесом²⁴.

При цьому В.П. Даневський заперечував вчення низки вчених, насамперед італійських, які вважали, що суб'єктами міжнародного права можуть бути лише держави, створені на основі принципу національного самовизначення²⁵. Він залишався на змішаних позиціях – реальності міжнародного порядку, що існує на основі «принципу легітимізму» та бажаності нового порядку, заснованого на національному принципі, водночас вважаючи другий принцип важливішим у випадку колізії з першим при вирішенні питання щодо міжнародного визнання новоствореної держави: «Життя індивідуума і націй не може бути скуте договорами вічними і незмінними»²⁶.

Загалом визнання національного принципу в міжнародному праві вчений вважав основним чинником принципової трансформації останнього. Замість суто державного, отже, пропонується новий національно-державний легітимізм у міжнародному праві, що зовсім не суперечить ідеї міжнародного миру: «Навіщо боятися порушення трактатів, коли результатом... є новий порядок, що також спирається на трактати, але вже з тією перевагою, що нові договори, які відповідають життєвим умовам та ідеї історичного прогресу, ...перебудовують міжнародну будівлю чи виправляють її на більш здорових засадах...»²⁷. Отже, міждержавне право має стати міжнародним.

Особливо в контексті проблеми, яку ми розглядаємо, слід відзначити маловідому нині брошуру «Меморандум щодо українського питання в його національному аспекті» 1914 р. українського вченого Я. Федорчука²⁸, голови Української громади в Парижі, основою якої став його виступ на конференції у Лондоні в 1913 р., організованій Міжнародним комітетом національностей і поневолених рас. Ця потужна міжнародна громадська організація, заснована у 1907 р. на Гаазькій мирній конференції, увібрала в себе національні комітети – громадські організації представників низки народів на різних континентах, що не мали власної державності, а також широке коло вчених, політиків і громадських діячів з різних країн.

Щоби оцінити масштабність і рівень заходів цієї організації, достатньо згадати, що у проведеному нею Всесвітньому расовому конгресі в Лондоні взяли участь керівництво Міжпарламентського союзу, представники з п'ятдесяти країн, серед них – понад тридцять голів парламентів, більшість суддів Міжнародного арбітражного суду, делегати Другої гаазької мирної конференції, дванадцять губернаторів Британської імперії, сорок британських єпископів, 130 професорів міжнародного права та ін.²⁹ Це дає нам підстави говорити про те, що виголошені на заходах Міжнародного комітету доповіді справді мали широку і авторитетну аудиторію, могли мати вплив на громадську думку та рішення урядів багатьох держав.

Праця Я. Федорчука є фактично програмою забезпечення прав українців як національної меншини у Російській та Австро-Угорській імперіях, яку, очевидно, планувалося втілити за допомогою впливу міжнародного співтовариства. Насамперед у межах Російської імперії пропонувалося відмовитися від асиміляції українців та офіційно визнати їх окремою національністю, гарантувати їм загальні індивідуальні права людини, в тому числі право на свободу асоціацій, а також «мінімум національних політичних прав». Мало бути дозволено викладання української мови у школах та університетах, книговидання українською мовою, вільне поширення україномовної преси, українізацію церковної літургії, всі адміністративні посади мали надаватися лише уродженцям українських етнічних територій в межах держави³⁰. У майбутньому передбачалися децентралізація влади в Російській імперії та її федералізація³¹.

У межах Австро-Угорської імперії пропонувалося припинити насилля і дискримінацію українців («русинського автохтонного населення») з боку польського населення (яке характеризується як історичний агресор), у тому числі припинити полонізацію шкіл і забезпечити свободу викладання українською мовою, і не лише у початкових, а й у середніх школах, створити умови для функціонування Українського університету у Львові, українських педагогічних училищ і технікумів, спрямувати частину місцевих доходів на розвиток не лише польської, а й української культури, можливість обирати в судах для розгляду своїх справ суддів-українців, припинити чинність таємної австрійсько-польської угоди, що забезпечувала преференції польському населенню Галичини³². Особливо важливо вважасмо пропозицію щодо поділу Галичини у складі Австро-Угорської імперії на Західну (польську) та Східну (українську) частини³³. У межах Угорського королівства пропонувалося припинити асиміляційну політику уряду в сфері релігії та освіти³⁴.

У підсумку можемо констатувати, по-перше, що проблематика становлення ідеї прав національних меншин у другій половині XIX – на початку XX ст. в українській науці може стати предметом окремого наукового дослідження. Цю статтю вважасмо лише першим кроком на цьому шляху, який має насамперед значення постановки проблеми, повернення до наукового обігу окремих здобутків українських учених та актуалізацію ідей, висловлених у деяких розглянутих раніше працях, під новим кутом зору.

По-друге, на нашу думку, цей часовий період у становленні заявленої нами проблематики може розглядатися як ембріональний, коли вона ще не була цілісно осмислена, а її характер і рамки лише поступово вимальовувалися в межах інших теоретичних і прикладних дослідницьких парадигм. Тому можна говорити про вирізнання суттєвих елементів цієї проблематики, але немає підстав говорити про її самостійний характер.

По-третє, слід зазначити, що домінуючими парадигмами мислення українських учених, які стали джерелом формування ідеї прав національних меншин, у другій половині XIX – на початку XX ст. стали, з одного боку, концепція національно-державного будівництва і національної картини світового політичного розвитку, що розглядалася як потенційний принцип міжнародного права, а з іншого – ліберальна концепція індивідуальних прав людини, яку вчені намагалися поєднати з консервативною ідеєю збереження історичних особливостей сталих етнопонаціональних колективів у межах державотворення.

По-четверте, субсидіарним ракурсом осмислення розглянутої проблематики у другій половині XIX – на початку XX ст., на нашу думку, можна також вважати

неуніверсальність підходів у тогочасних етнонаціональних дослідженнях, а саме наявність ідеї поділу етнонаціональних груп на «цивілізовані» та «недостатньо розвинені» народи, що можуть мати різні права – на суверенний розвиток або на опіку іншого народу. Попри те, що це виходить за рамки нашого дослідження, припустимо, що це було пов'язане з домінування соціологічно-еволюційних підходів у суспільних науках, що проголошували односпрямованість та стадіальність розвитку суспільства, практично заперечуючи можливість плюралістичність цього процесу.

1. *Алмаші М.М.* Захист прав національних меншин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – С. 3. 2. *Муцький П.П.* Концептуальні підходи та політико-правові засади забезпечення індивідуальних і колективних прав національних меншин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Грушевського НАН України, 2007; *Василенко А. М.* Українська діаспора в державі Канада: історико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2011. 3. *Каченовский Д.* Курс международного права / Д. Каченовский // Золотой фонд российской науки международного права. – Т. 1. – М.: Междунар. Отношения, 2007. – С. 88–95. 4. *Незабитовский В.А.* Новейшие проекты международного устава / В.А. Незабитовский // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – Т. 8: Міжнародне право / упор. В.Н. Денисов, К.О. Савчук. – К.: Юридична книга, 2004. – С. 131. 5. *Даневский В.П.* Основания международного права, его принципы и цель / В.П. Даневский // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – Т. 8: Міжнародне право / Упор. В.Н. Денисов, К.О. Савчук. – К.: Юридична книга, 2004. – С. 242. 6. *Драгоманов М.* Вільна Спілка – Вольный Союз. Спроба української політико-соціальної програми / М. Драгоманов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html> 7. *Даневский В.П.* Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи: Историко-догматическое исследование / Даневский В.П. – СПб.: Типография Р. Голико, 1882. 8. Там само. – С. 268. 9. Там само. – С. 271–272, 293. 10. Там само. – С. 298. 11. Там само. – С. 273. 12. Там само. – С. 274–277, 279, 293. 13. Там само. – С. 302. 14. Там само. – С. 277. 15. Там само. – С. 278. 16. Там само. – С. 311. 17. Там само. – С. 288, 293. 18. Там само. – С. 295. 19. Там само. – С. 296. 20. Там само. – С. 310. 21. Там само. – С. 297. 22. Там само. – С. 297. 23. Там само. – С. 281. 24. Там само. – С. 301. 25. Там само. – С. 300. 26. Там само. – С. 301. 27. Там само. – С. 301. 28. *Fedortchouk Ya.* Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect / Fedortchouk Ya. – London: Francis Griffiths, 1914. 29. *Sluga G.* Internationalism in the Age of Nationalism / Sluga G. – University of Pennsylvania Press, 2013. – P. 26–29. 30. *Fedortchouk Ya.* Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect / Fedortchouk Ya. – London: Francis Griffiths, 1914. – С. 8. 31. Там само. – С. 9. 32. Там само. – С. 9–10. 33. Там само. – С. 10–11. 34. Там само. – С. 11.